

РОЗДІЛ V

ПИТАННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(477.4) «18/19»:[271.2+274]

І.А. Опря
(*м. Кам'янець-Подільський*)

КРИЗА РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ЯК ПЕРЕДУМОВА ПОШИРЕННЯ ПІЗНЬОПРОТЕСТАНТСЬКИХ ВІРОВЧЕНЬ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ у 60-ті рр. ХІХ — на початку ХХ ст.

Стаття присвячена аналізу кризових явищ у Російській православній церкві, котрі сприяли поширенню пізньопротестантських віровчень у православному середовищі Правобережної України у 60-ті роки ХІХ — на початку ХХ ст.

Ключові слова: церква, криза, протестантизм, віровчення, Правобережна Україна.

Статья посвящена анализу кризисных явлений в Российской православной церкви, которые способствовали распространению позднепротестантских вероучений в православной среде Правобережной Украины в 60-е годы ХІХ — начале ХХ вв.

Ключевые слова: церковь, кризис, протестантизм, вероучение, Правобережная Украина.

The article is dedicated to analysis of the crises in the Russian Orthodox Church, which stipulated the spread of late protestant beliefs among the Orthodox in the Right-Bank Ukraine in the 60-ies of ХІХ — beginning of ХХ centuries.

Keywords: church, crisis, Protestantism, doctrine, Right-Bank Ukraine.

60-ті роки ХІХ — початок ХХ ст. стали часом кардинальних змін в усіх сферах життя Російської імперії, до якої в той час входила і Правобережна Україна. Перетворення економічного, політичного та соціального змісту вели до руйнування традиційного способу життя більшості населення, а тому вимагали й відповідного ідеологічного обґрунтування. Церква, в силу консерватизму, загалом типового для релігійної організації, не завжди могла адекватно реагувати на ці зміни та своєчасно виробити чітку модель подальшого суспільного розвитку. Це й спричиняло секуляризацію свідомості значної частини населення. Тому одним із безпосередніх наслідків буржуазних реформ 60–70-х рр. ХІХ ст. у сфері суспільної свідомості, всупереч очікуванням уряду, стало помітне охолод-

ження у відносинах парафіян і духовенства, розповсюдження байдужого ставлення до віри не лише у вищих, але й у нижчих прошарках суспільства¹. Проте, як стверджує сучасний дослідник О. Ігнатуша, секуляризація мала двояке значення. Вона означала не тільки «заперечення церкви», але й створювала основу для конструктивного пошуку інших релігійних символів, одним з яких і став протестантизм².

Криза традиційної релігійної свідомості значної частини населення була об'єктивним явищем у другій половині XIX — на початку XX ст. Вона тією, чи іншою мірою торкнулася усіх традиційних християнських церков: православної, католицької та лютеранської. Але у контексті дослідження передумов поширення пізньопротестантських віровчень особливий науковий інтерес представляє становище саме Російської православної церкви (РПЦ), оскільки у Правобережній Україні чисельне зростання прихильників пізньопротестантських конфесій відбувалося головним чином за рахунок колишніх православних. Так, у 1910 р. Департамент духовних справ, проаналізувавши поширення євангельського руху, дійшов висновку, що у вказаному регіоні «розвиток сектантства спостерігається серед корінного православного малоросійського населення (підкреслено нами — *І.О.*), котре великими групами переходить у штундобаптизм, у секти євангельських християн, суботників і духоборів»³. Очевидно, що для з'ясування причин зміни частиною православних своєї конфесійної приналежності необхідно дослідити стан, в якому перебувала РПЦ у кінці XIX — на початку XX ст. Це дасть можливість виявити ті її риси чи недоліки, які не влаштували окремих віруючих і підштовхували їх до пошуку кращої, з їхньої точки зору, етично-релігійної системи.

Становище Російської православної церкви у вказаний період викликало посилену увагу істориків, серед яких слід згадати Є. Грекулова⁴, П. Зирянова⁵, С. Римського⁶, В. Федорова⁷, Г. Надтоки⁸, О. Ігнатуши⁹ та ін. Втім, вплив кризових явищ у РПЦ на поширення пізньопротестантських ідей у православному середовищі розглядався у працях дослідників фрагментарно, що й зумовлює актуальність теми.

Головною відмінністю РПЦ від інших церков, які діяли в Російській імперії, був її особливий статус. Внаслідок ліквідації інституту патріаршества, керівництво церквою перейшло до державної установи — Святійшого Синоду на чолі з обер-прокурором — чиновником, якого особисто призначав російський імператор. Цим кроком церква підпорядковувалася світській владі, позбавлялася самостійності і перетворювалася на складову державного апарату імперії. Її залежність від держави чітко проявилася у надзвичайно широких повноваженнях обер-прокурора Св. Синоду. Незважаючи на те, що Синод визнавався вищим органом у справах РПЦ, реальна влада його членів суттєво обмежувалася. Обер-прокурор, беручи участь у засіданнях Синоду, користувався правом роз'яснювати закони, відмінити синодальні рішення, доповідати про них царю; під його безпосереднім керівництвом перебували синодальна канцелярія та секретарі духовних консисторій¹⁰. Якщо обер-прокурор не погоджувався із Синодом, то протокол засідань останнього скасовувався і писався знову. Навіть

підбір кандидатів на посаду членів Синоду залежав винятково від обер-прокурора¹¹. Досить влучно про деспотичну владу цього державного чиновника над своїми підлеглими висловився відомий історик православної церкви Є. Голубинський: «Поневолення членів Синоду обер-прокурором є панування пана над семінаристами...»¹².

Отже, вже на самому вищому щаблі діяльність РПЦ була суворо централізованою і підпорядковувалася загальноімперським інтересам. Цей же принцип сповідувався і в роботі нижчих ланок церкви. Рядове духовенство, крім своїх безпосередніх обов'язків духовних наставників, виконувало також функції державних чиновників із досить широким спектром повноважень. Йому доводилось вести книги громадянського стану, реєструвати новонароджених, одружених, померлих, видавати відповідні довідки місцевим жителям та необхідну інформацію представникам державних органів. Парафіяльне духовенство частково виконувало й поліцейські функції, зокрема повідомляло владі імена та чисельність потенційних рекрутів для армії, доповідало про антиурядові розмови і навіть мусило нехтувати таємницею сповіді, якщо вона містила антиурядові наміри¹³.

Держава, зі свого боку, визнавши за РПЦ монополію на формування релігійного світогляду своїх підданих, пильно слідкувала за виконанням ними всіх її обрядів і настанов. Так, усі православні повинні були обов'язково, хоча б раз на рік, сповідатися й причащатися. Про випадки навмисного ухилення від виконання цих обрядів духовенство мало повідомляти цивільні органи влади¹⁴. Оскільки церква була складовою частиною держави, то недбале чи зневажливе ставлення віруючих до неї, а тим більше перехід в інше сповідання, однозначно розцінювалося владою як прояв настроїв, спрямованих на підрив існуючого суспільного ладу. Тому подібне ставлення викликало цілком закономірну негативну реакцію з боку державних структур. Як зазначалося у звіті обер-прокурора Св. Синоду за 1900 р., «розрив з православ'ям на ґрунті раціоналістичного сектантства, є розривом і з російською народністю і з російським державним устроєм»¹⁵. Таким чином, втративши незалежність, Російська православна церква натомість отримала гарантовану підтримку держави і привілейований статус серед інших релігійних організацій, які існували на той час в імперії. Це було закріплено і на законодавчому рівні. Так, закон дозволяв перехід з інших вірувань у православ'я, тоді як відхід від православної віри з метою приєднання до інших конфесій заборонявся, а до осіб, котрі закликали до подібних дій, ним передбачалося суворе покарання. За навернення православних у нехристиянські вірування загрожувався каторга терміном до 6 років, за їх навернення в християнські, але неправославні вірування, передбачалося заслання або ув'язнення терміном до 3 років, а публічний заклик до переходу в сектантство карався ув'язненням терміном до 1 року¹⁶.

Привілейоване становище РПЦ визначалося не лише визнанням її особливого статусу з боку держави, але й становими привілеями, наданими православному духовенству. Воно звільнялося від військової повинності, користувалося пільгами у сплаті податків. Для його матеріального забезпечення

надавалися земельні угіддя, обробіток яких покладався на парафіян. Вище і частина парафіяльного духовенства перебували на державному утриманні. Щоправда, частка духовенства, яка отримувала заробітну плату з державного бюджету, була не скрізь однаковою і залежала від місця розташування єпархії. Перевагу мали західні губернії Росії, де посилене фінансування православного кліру пояснювалося необхідністю нейтралізації католицьких, а пізніше й сектантських впливів. Так, наприклад, у 1900 р. цей привілей поширювався на три чверті українських парафій. То був найвищий показник в імперії. А в межах України пріоритет у фінансуванні надавався правобережним єпархіям¹⁷. Окрім державного фінансування, прибутки духовенства формувалися і за рахунок різних зборів, добровільних пожертвувань, причтової землі, яка часто здавалася в оренду. Зокрема, у 1902 р. таку форму використання землі практикувала більш ніж третина церковних причтів Київської єпархії¹⁸. Загалом, за підрахунками Г. Надтоки, сукупний прибуток рядового духовенства на початку XX ст. становив для священика — від 1200 до 2000, для диякона — від 700 до 1000, а для псаломщика — від 300 до 700 руб. на рік, що свідчило про цілком пристойний матеріальний стан духовенства, включаючи його найнижчі прошарки¹⁹.

Як може здатися на перший погляд, позиції Російська православна церква були непохитними. У Волинській, Київській та Подільській єпархіях разом узятих число віруючих православного сповідання на 1900 р. становило 7 307 244, а на 1914 р. — 8 082 716 осіб²⁰. Крім багатомільйонної армії прихильників, РПЦ у своєму розпорядженні мала розгалужену систему релігійної освіти, чисельний штат духовенства, підтримку з боку держави, значні матеріальні ресурси. Проте на фоні зовнішньої величі з року в рік все частіше проявлялися ознаки внутрішньої кризи церкви, причому зовнішня велич лише зайвий раз підкреслювала існуючі недоліки. Відомий діяч євангельського руху І. Проханов так змальовував становище РПЦ. «Зовні Церква була процвітаючою. Величезні багаті храми із золотими куполами. Богослужіння проходили серед благоліпного сяйва золота, срібла, коштовних каменів і орнаментів, дорогого вбрання священнослужителів. Зовні все виглядало чудово, але яким був внутрішній стан сердець? Служіння в основному включало ритуальну літургію і практично не було місця для повчання і проповіді. Люди не знали Слова Божого. Навіть понині більшість членів Православної Церкви не знають, що таке Біблія або Новий Заповіт. Це цілком природно, бо і нині Біблію і Новий Заповіт читають тільки під час служіння, але не російською, а давньослов'янською мовою, яку народ мало розуміє. І це читання ніколи не тлумачиться. Релігійне невігластво народу доходить до неймовірного»²¹.

Найголовнішою ознакою кризи РПЦ стала втрата нею авторитету серед населення. Зниження потенційних можливостей церкви впливати на паству, падіння рівня релігійності парафіян у кінці XIX — на початку XX ст. були настільки очевидними, що ці явища визнавали і опоненти православ'я, і державні діячі, і церковні ієрархи. Розходження виявлялися лише в оцінці цих явищ та визначенні їх винуватців. Проте, мабуть, найвагомим доказом втрати церквою своєї ролі духовного наставника народу можуть слугувати дві рево-

люції, що відбулися протягом перших десятиріч XX ст. Адже саме в процесі їх здійснення різні соціальні верстви суспільства виступили проти тієї влади, ідеологічним захисником якої й була РПЦ. Згідно зі звітами армійського духовенства, після Лютневої революції в Росії частка вояків, котрі були записані православними і дотримувались обряду причащення, скоротилася в кілька разів²². Ці процеси неможливо пояснити лише умовами воєнного часу та революції. Їх причини корінилися значно глибше.

Російська православна церква на початку XX ст. була організацією, що користувалася монополією на формування свідомості більшості населення Російської імперії. Але будь-яка організація, причому не обов'язково релігійна, отримавши таке право, з часом об'єктивно втрачає гнучкість у стосунках зі своїми адептами. Це спричинюється тим, що в умовах відсутності конкуренції у неї зникає необхідність враховувати інтереси та потреби своїх прихильників. Якщо мова йде саме про церкву, то віруючі і без цього змушені сповідувати офіційно визнаний релігійний культ і виконувати необхідні обряди. Виступ проти церковних канонів розцінювався як злочин проти законів держави, який підлягав обов'язковому покаранню.

Відповідно, змінювалося і ставлення парафіян до церкви. Віруючі бачили у ній не лише організацію божественного походження, але й структуру, що виконувала державне замовлення в ідеологічній сфері. Така тенденція особливо чітко проявилася в Україні. Тут Російська православна церква була задіяна до процесу поступової русифікації українського народу, що здійснювався на базі нерозривності трьох фундаментальних основ імперії — «православ'я, самодержавства і народності» — відомої формули, запропонованої міністром освіти С. Уваровим ще у 30-ті рр. XIX ст. Причому «народність» малася на увазі лише російська²³. Нерозривність завдань державної політики із завданнями церкви зайвий раз була підкреслена на III Всеросійському місіонерському з'їзді в Казані у 1897 р. Секретар з'їзду чиновник Св. Синоду В. Скворцов у своїй промові до делегатів заявив, що «російська держава, православ'я і самодержавство... так органічно, тісно зв'язані між собою, що всі питання віри і церкви у нас, на православній Русі, водночас є питаннями державними»²⁴.

Політика русифікації у релігійній сфері містила в собі наступні заходи імперської влади: уніфікацію українських церковних структур за великоросійським зразком, призначення на відповідальні ієрархічні посади росіян, зрощення кадрів духовенства через довготривале навчання, церковну службу в Росії, ліквідацію національних особливостей у церковному житті, встановлення суворої цензури релігійної діяльності тощо²⁵. Отож, з одного боку, українське духовенство саме ставало жертвою русифікації, а з іншого, свідомо чи несвідомо, виступало провідником урядового курсу, а водночас і русифікації, на місцях. На думку Д. Дорошенка, наслідком церковної політики російського уряду в Україні було те, що широкі народні маси почали дивитись на церкву, як на «казенну», урядову установу, а на духовенство, як на агентів уряду, що йдуть заодно з ним і з «панамі»²⁶.

Ігнорування національних особливостей українців на обрядовому рівні, використання в богослужінні церковнослов'янської мови, майже незрозумілої для парафіян, читання проповідей у церквах російською мовою, яка була чужою для пересічного українського віруючого, знижували привабливість та авторитет православної церкви. Визнання того, що нехтування української мови з боку РПЦ віддаляло віруючих українців від церкви, а тому й сприяло розвитку штундизму зустрічалося навіть з боку окремих вищих ієрархів церкви українського походження. Зокрема, з заявою такого змісту на місіонерському з'їзді в Москві виступив архієпископ Новгородський Арсеній (Стадницький), який у 80-х рр. XIX ст. навчався в Київській духовній академії²⁷.

Отож, тривале перебування православної церкви під бюрократичним гнітом авторитарно-самодержавної держави, виконання церквою ідеологічних функцій стало найголовнішою причиною її кризового стану. Утримуючи церкву впродовж майже двох століть у підневільному становищі, держава позбавила її моральних сил і важливих духовних якостей.

Втім, у реальному житті зовнішні негативні обставини могли нівелюватися по статтю та поведінкою пересічного священика, який і уособлював для парафіян церковну структуру. Стосунки між панотцем та віруючими залежали від найрізноманітніших чинників, які й обумовлювали їх широкий спектр: від дружніх та гармонійних в одному населеному пункті, до відкрито ворожих — в іншому. У статті свідомо акцентовано увагу на останніх, оскільки саме вони були основою для переходу частини православних віруючих до пізньопротестантських конфесій. Типовим прикладом подібної залежності була ситуація в с. Маслово Чигиринського повіту Київської губернії. Згідно зі звітом православного місіонера О. Дем'яновського від 19 грудня 1913 р., головною причиною поширення сектантства у цьому населеному пункті стали «напружені стосунки між настоятелем парафії та його духовними дітьми»²⁸.

Формуванню гармонійних відносин духовенства з парафіянами заважали фактори об'єктивного характеру. Один із них полягав у ліквідації в XIX ст. традиції обрання кандидата на місце священика громадою віруючих. Демократичні принципи виборів вищих церковних ієрархів в Україні були знищені ще раніше²⁹. Натомість функцію призначення священиків на місце служби перейняли на себе духовні консисторії. Внаслідок цього постать священика стала більш далекою та чужою для парафіян. Слід зауважити, що ще й на початку XX ст. серед населення зберігалася пам'ять про вищезгадану традицію. І в окремих випадках віруючі намагалися втрутитися у процес кадрових переміщень парафіяльного духовенства. Не маючи можливості вплинути на призначення того чи іншого священика в парафію, вони прагнули хоча б усунути з місця служби священика, який їх не влаштовував. Зокрема, єпархіальний з'їзд подільського духовенства в жовтні 1907 р. розглядав питання про випадки усунення з посади священиків і церковнослужителів місцевими селянами «без суду і слідства». Учасники з'їзду звернулися до подільського єпископа Парфенія з проханням вжити заходів по недопущенню подібних випадків, оскільки вони «знищують авторитет влади»³⁰.

Наступним фактором, який негативно позначався на взаєминах віруючих із місцевими пастирями, були типові недоліки в роботі останніх. Для їх визначення звернемося до свідчень російських чиновників та самих представників православної церкви. Так, київський губернатор, аналізуючи причини переходу частини селян губернії в сектантство, у своєму листі до Департаменту поліції від 18 січня 1912 р. зазначав, що вони зумовлювалися «не стільки успіхом та якістю (сектантської — *I.O.*) пропаганди, скільки неосвіченістю населення та невмілим керівництвом над ним із боку православного духовенства. Індиферентизм останнього та переважні турботи про свою особисту матеріальну користь, а також невміння духовно впливати на паству, дає успіхові сектантського руху великі переваги, змушуючи з тривогою дивитися в майбутнє»³¹. Важливим є те, що дана оцінка стосується не якогось окремого населеного пункту, а всієї Київської губернії.

На найбільш поширені недоліки в роботі духовенства, котрі сприяли розвитку сектантства, звернув увагу і православний місіонерський з'їзд, який відбувся у травні 1905 р. у м. Богуславі Канівського повіту Київської губернії. Серед них, зокрема, називалися такі як «слабке повчання пастирів, невиразне церковне читання та спів, нерідко незразкове життя членів причту церковного, який інколи знаходиться у ворожих стосунках з парафіянами»³².

Отож, перше, на що звертали увагу державні чиновники та діячі церкви, це «слабке повчання пастирів» та їхнє невміле керівництво своїми парафіянами. Цей недолік навряд чи можна пояснити недостатнім професійним рівнем місцевого духовенства. Розгалужена система підготовки священнослужителів гарантувала наявність як мінімум середньої освіти у абсолютної більшості рядових священників. Зокрема, в Україні на 1908 р. такий освітній рівень був надбанням 94% представників цієї соціальної верстви³³. Проте особливості, які існували в самій системі духовної освіти, закладали основу подальших непорозумінь між вихованцями семінарій та їхніми майбутніми парафіянами. По-перше, враховуючи великі потенційні можливості духовенства впливати на формування світогляду віруючих, держава потурбувалася, аби цей вплив відбувався у потрібному для неї руслі. А тому вся система професійної підготовки священників спрямовувалася на формування у них почуття відданості єдиній і неподільній Російській імперії. Влада намагалася в духовній школі, в бурсі, в семінарії, в академії витравити з душі духовенства все, що могло б будити в ній думки про свою українську народність, прив'язаність до свого рідного краю³⁴. П'ять років цілеспрямованого виховання в нижчих духовних училищах і шість років — у семінаріях давали можливість досягнути цієї мети. На думку М. Грушевського, наслідком такого виховання було те, що, «проходячи зросійщену школу, кандидати на священство, — навіть ті, що вийшли таки з українського села, відривались від народної мови, дивилися на неї і на народну українську стихію згорда, народний обряд і культуру легковажили». А тому «на парафії стали приходити люди більш освічені, але цілком громаді чужі і до якого-будь зближення з нею неохочі»³⁵. Зауважимо, що ця оцінка стосується загальної картини і не заперечує фактів прояву церковно-визвольного руху, який

може бути предметом окремого дослідження. По-друге, архаїчність навчання в духовних семінаріях, наявність цензури на цілий ряд книг сприяли формуванню у семінаристів догматичного мислення, категоричності суджень, нетерпимості до чужої думки. Ці риси майбутніх священників призводили до їхньої нездатності адекватно реагувати на зміни суспільного життя та викликані ними нові духовні потреби парафіян.

Наступною проблемою в роботі православного духовенства стало його формальне ставлення до своїх обов'язків. Його негативні наслідки яскраво ілюструє такий приклад: на початку 1901 р. у с. Фліорківці Черкаського повіту Київської губернії за відсутності власного священника, кілька богослужінь провів священник із сусіднього села. Коли ж мешканці с. Фліорківки звернулися до нього з проханням прийняти в них сповідь, він їм відмовив на тій підставі, що «вони не його парафіяни». З цієї ж причини він не допустив до причастя і їхніх дітей, що закономірно викликало обурення селян. Один із них, К. Литвин, у своєму поясненні повітовому справнику зазначав із цього приводу: «Я ходив з книгою просити пожертвування на влаштування нашого храму. Ми мучили своїх дітей постом, готуючи їх до прийняття Св. Таїнств, але коли священник не допустив до причастя, то в нас серце занепокоїлось і я, прийшовши з церкви додому, хотів винести з дому всі ікони: вже зняв одну ікону, але стали плакати жінка Василиса й діти і тому я зупинився». За свідченнями місцевого пристава та окружного місіонера, наслідком дій священника став перехід у «штундизм» 10 дорослих і 3 дітей із с. Фліорківки і ще 8 осіб мали намір наслідувати їхній приклад³⁶. Як бачимо, навіть одноразовий прояв священником формального ставлення до своїх обов'язків міг призвести до розчарування віруючих у православній церкві і, як наслідок, до зміни ними своєї конфесійної приналежності.

Поширення формалізму в роботі духовенства у першу чергу було зумовлено обов'язком священників виконувати різноманітні функції державних чиновників. Аналізуючи цю проблему у 1905 р., тодішній голова Комітету міністрів С. Вітте писав, що «великим нещастям для духовенства» стало його залучення до виконання суто державних обов'язків та абсолютно невластивих духовному сану поліцейських функцій. «Священник повинен був стежити за правильним обліком числа податних душ і, крім того, неухильно доповідати про всі відкриті йому на сповіді вчинки, які передбачали шкоду державі. Перетворившись з духовного керівника в агента поліцейського нагляду, пастир втратив всяку довіру своїх парафіян та етичний зв'язок з ними»³⁷. Закономірним наслідком цього явища ставало формування відповідного ставлення парафіян до своїх панотців та до православної церкви загалом. За свідченням сучасників, крім маси осіб, котрі остаточно розірвали будь-який зв'язок із пануючою церквою, скрізь можна було зустріти велику кількість людей, які не вступили ще до жодної секти, але водночас є цілком байдужими до церкви. Вони не ходять до церкви, не причащаються, і лише зрідка сповідаються³⁸.

Формальний підхід священника до виконання своїх функцій значною мірою складався і під впливом існуючої системи церковної організації, однією із складових якої була практика переміщення священників з однієї парафії в іншу.

Оскільки парафії різнилися за рівнем прибутковості, то рядовий священик розцінював своє переміщення як крок по службовій драбині. Тому, прагнучи покращити своє матеріальне становище, він намагався добитися переведення на більш прибуткове місце служби. Саме по собі таке прагнення було цілком логічним, проте його реалізація призводила до частоті зміни священиків у парафіях. Це, своєю чергою, не сприяло гармонізації їхніх відносин з парафіянами, оскільки для їх налагодження потрібен був певний час. Самі діячі православної церкви, які вивчали цю проблему, зауважували, що для формування гармонійних стосунків віруючих зі своїм духовним наставником доцільним було його тривале перебування на одному місці служби. Дотримання цієї умови дозволило б священикам зблизитися зі своїми парафіянами. Але тут же зазначалося, що, на жаль, такий варіант у реальному житті зустрічався нечасто, оскільки у разі вибору між найбільш ефективним служінням Богу і кар'єрним зростанням абсолютна більшість духовенства обирала останнє³⁹.

Не сприяла зміцненню авторитету православної церкви й існуюча на той час практика грошової винагороди священика за здійснення ним релігійних обрядів, так званих треб. Проблема полягала у тому, що, незважаючи на передбачену добровільність оплати подібних послуг, досить часто вона ігнорувалась. Це було пов'язано з тим, що й на початку ХХ ст. плата за треби залишалась одним із важливих джерел прибутку рядового духовенства⁴⁰. Намагаючись отримати з цього джерела якнайбільше, частина священнослужителів вдавалася до вимагання грошей із парафіян за здійснення релігійних обрядів. Додатковим дестабілізуючим фактором тут виступала невизначеність розміру винагороди священика, яку він встановлював довільно, на власний розсуд. Такий стан речей викликав невдоволення в середовищі віруючих та нарікання з їхньої сторони на своїх пастирів, сприяв формуванню неприязних відносин парафіян із членами причту, що не було таємницею як для влади, так і для церковного керівництва⁴¹. Вище згадуваний С. Вітте вважав існуючу практику матеріального забезпечення духовенства однією з найважливіших причин занепаду парафіяльного життя та погіршення взаємин пастиря і пастви. «У душі священика, — зазначав С. Вітте у 1905 р., — грошові підрахунки в самий невідповідний для цього момент вселяють відчуття пастирського безсилля; ця вимушена торгівля святинєю віднімає у нього всяку опору для діяльності; парафіянам, далеко не завжди здатним зрозуміти ступінь матеріальної потреби свого пастиря, такі побори дають привід зараховувати священика до куркулів і глитаїв. За таких умов забезпечення духовенству важко піднятися вище простого требовиконання, як ремесла, і стати дійсним пастирем народу, а церковній общині об'єднатися біля нього, як центру; між тією й іншою стороною вічно стоятиме якась стіна»⁴². Невдоволення віруючих платою за треби обумовлювалось не стільки сумою винагороди, скільки самим ставленням духовенства до парафіян як до джерела прибутку. На переконання М. Грушевського, прагнення духовенства якнайбільше взяти з церкви і парафії призводило до того, що селянство все частіше відчувало в цій верстві «елемент чужий і ворожий, одну з категорій визискувачів селянського поту»⁴³.

Протест селян проти вимагання платні за треби знаходив свій вияв у колективних скаргах на своїх пастирів, з якими вони зверталися у різні інстанції. Одна з них була надіслана мешканцями с. Лоївці Гайсинського повіту до Подільської духовної консисторії. В ній селяни скаржилися на місцевого священика А. Левицького, котрий вимагав великої платні за здійснення обрядів і ставився брутально до віруючих. Тому вони прохали перевести А. Левицького в інше місце, а в с. Лоївці призначити іншого священика. Проте чиновники консисторії проігнорували їхнє прохання на підставі відсутності свідків вини священика. Причому, поза увагою консисторії залишився той факт, що бажання усунути А. Левицького з парафії висловила не окрема група селян, а цілий сільський схід у кількості 67 осіб⁴⁴.

Подібні факти не були поодинокими. В 1903 р. із 267 справ, порушених Подільською духовною консисторією проти осіб духовного звання, 56 (21%) склали справи про вимагання з боку духовенства⁴⁵. В наступному, 1904 р. із 289 порушених справ вони становили 44 (15,2%)⁴⁶. Можна припустити з великою долею ймовірності, що таких випадків було набагато більше, оскільки далеко не всі вони доходили до розгляду в консисторії. Як відзначав подільський єпископ Парфеній у звіті про стан єпархії за 1904 р., вимагання за треби та брутальне ставлення до парафіян були найбільш загальними вадами духовенства⁴⁷. Отже, останнє прагнуло задовольнити в першу чергу власні матеріальні потреби, відсуваючи інтереси віруючих на другий план.

Під час революційних подій 1905–1907 рр. опір селян платні за треби значно активізувався, набрав гостріших форм. Так, влітку 1906 р. небажання віруючих платити за здійснення релігійних обрядів призвело до сутичок між духовенством та парафіянами в деяких парафіях Ольгопільського повіту Подільської губернії⁴⁸. Складна ситуація склалася і в Балтському повіті тієї ж губернії. Благодійний 3-го округу цього повіту, характеризуючи ставлення віруючих до духовенства, писав у січні 1907 р., що «...під впливом різного роду страйків не сьогодні-завтра “застрайкують” і парафіяни, цілком відмовившись від плати за треби»⁴⁹.

Як бачимо, конфлікти між духовенством і парафіянами могли бути викликані й причинами далекими від релігійної сфери. Більше того, у випадках, коли справа доходила до відкритого протистояння, вони, як правило, знаходилися саме в площині матеріальних інтересів сторін. Проблеми у відносинах віруючих із духовенством на матеріальному ґрунті зумовлювалися, як правило, об'єктивними чинниками. На початку XX ст. у руках православної церкви знаходилися значні земельні ресурси (особливо у порівнянні із земельними наділами селян). Кожний причт користувався церковними землями, розмір яких становив щонайменше 30 дес., а на Волині — інколи доходив до 120 дес.⁵⁰ Таке становище не залишало байдужими селян, які потерпали від малоземелля. Прагнення здійснити перерозподіл землі у кращий для себе бік завжди було близьким селянству, а після революційних подій 1905–1907 рр. воно знаходило підтримку його значної частини. Аналізуючи зміни у ставленні селян Подільської губернії до духовенства, що сталися під впливом революції, місцевий єпископ Серафим

писав: «Усі ці аграрні страйки..., вся ця політико-соціальна пропаганда, що обіцяла селянину дармову землю і розпалювала його землевласницькі апетити, не могли пройти безслідно для нього». Їх наслідком стало посилення сподівань селян на вирішення аграрного питання за рахунок розподілу поміщицької та церковної землі, що не могло не викликати ускладнення відносин священиків із парафіянами, яке яскраво виявилось у масовій відмові селян від допомоги духовенству в обробітку церковної землі⁵¹. Це була реакція людей, які у кращому забезпеченні духовенства землею та вищому рівні його добробуту вбачали ознаки несправедливості існуючого суспільного устрою. Причому, чим більшою була відстань між рівнем заможності пересічних віруючих та місцевого духовенства, тим більш напружені стосунки склалися між ними. Частина духовенства збільшувала її власним прагненням до розкішного життя. Митрополит Київський і Галицький писав із цього приводу у 1905 р., що «...особливо прикрою рисою духовенства, передусім молодих священиків, стає пристрасть жити через край, у розкоші в зовнішньому оточенні, наприклад, в одязі дружин та дочок, у багатих виїздах четвериками»⁵².

Напруженість у відносинах духовенства з парафіянами продовжувала залишатися нерідким явищем і в наступні роки. Навіть під час Першої світової війни, коли позиції церкви, як важливої консолідуючої сили проти зовнішнього ворога, мали б посилитися, з місць надходила інформація про зворотні процеси. Так, наприклад, згідно зі звітом благочинного 5-го округу Брацлавського повіту Подільської губернії за 1915 р., «в народі відчувалася холодність і навіть ворожість до церкви, духовенства та їхніх інтересів»⁵³.

Подекуди конфліктна ситуація між парафіянами та духовенством розросталася, набувала гостріших форм і врешті завершувалася тілесними ушкодженнями священно- і церковнослужителів. Втім такі факти були крайніми формами протистояння окремих осіб і духовенства, а тому не відображають загальної тенденції у ставленні віруючих до церкви та її діячів. Більш важливим показником у цьому плані виступала ступінь готовності парафіян прийти на допомогу парафіяльному духовенству та церкві у вирішенні матеріальних потреб. Багата інформація з цього приводу міститься у звітах благочинних спархіяльному керівництву. Так, благочинний 5-го округу Вінницького повіту Подільської губернії у своєму рапорті єпископові від 11 березня 1903 р. повідомляв, що селяни «в усьому повіті (підкреслено нами — *I.O.*) рішуче відмовляються від участі в справі побудови причтових приміщень»⁵⁴. В іншому рапорті благочинного 4-го округу Ямпільського повіту тієї ж губернії на ім'я єпископа йшлося про те, що парафіян Свято-Покровської церкви м. Джурина в червні 1902 р. умовляли зібрати гроші на побудову нового церковного приміщення, але вони «мало проявили завзяття до інтересів церкви»⁵⁵.

Іноді траплялися випадки, коли через ігнорування віруючими церковних потреб взагалі припинялося розпочате будівництво культових споруд. Це, наприклад, мало місце в селах Бережанці та Кугаївцях Кам'янецького повіту Подільської губернії у 1906 р.⁵⁶ Однією з причин такого ставлення селян була непрозорість процесу використання зібраних коштів. Так, парафіяни с. Городище

Ольгопільського повіту тієї ж губернії відмовлялися у 1906 р. здавати гроші на загальноєпархіальні потреби через сумніви щодо витрат річних внесків на церкву. Подібна картина спостерігалася і в інших селах того ж повіту⁵⁷. Для того, щоб спонукати віруючих зробити «добровільні» пожертви на потреби церкви, священники деяких парафій змушені були звертатися за допомогою до органів державної влади і лише таким чином вдавалося розв'язувати цю проблему⁵⁸. Зрозуміло, що методи примусу не могли зміцнити авторитет РПЦ в очах парафіян, а навпаки, підривали його.

Завершуючи короткий огляд становища Російської православної церкви у кінці XIX — на початку XX ст., наведемо міркування з цього приводу державного діяча, який протягом чверті століття (з 1880 по 1905 рр.) очолював відомство православного сповідання, обер-прокурора Святійшого Синоду К. Победоносцева. «Наше духовенство мало і рідко вчить, — писав він, — воно служить у церкві і виконує треби. Для людей неграмотних Біблія не існує; залишається служба церковна і кілька молитов, які, передаючись від батьків до дітей, служать єдиною з'єднуючою ланкою між окремою особою і церквою. В окремих глухих місцях народ не розуміє абсолютно нічого, ні в словах служби церковної, ні навіть в Отче наш. І все ж, в усіх цих невихованих головах споруджений, як це було в Афінах, невідомо ким вітвар невідомому Богу». Що «народ наш неук у своїй вірі, переповнений марновірством, страждає від дурних і порочних звичок, що наше духовенство грубе, неосвічене, бездіяльне — все це явища несуттєві»⁵⁹. Як бачимо, обер-прокурор Синоду не мав ілюзій щодо тодішнього становища церкви. Дивує інше — що він вважав існуючі проблеми несуттєвими, нездатними підірвати справжню, глибинну віру народу. Більшість сучасників не була так оптимістично налаштована і з тривогою дивилася в майбутнє.

Цілком закономірною реакцією на зросійщення офіційної церкви, її віддалення від потреб парафіян, її небажання та невміння «промовити до народної душі і задовольнити її духовні запити» стає поширення серед українського народу раціоналістичних сект штундистів, баптистів, мальованців⁶⁰.

Отже, у другій половині XIX — на початку XX ст. Російська православна церква переживала непрості часи. З одного боку, у цей період спостерігається загальна криза традиційної релігійної свідомості, зумовлена об'єктивними чинниками. З іншого — становище РПЦ ускладнювали проблеми внутрішнього характеру, викликані насамперед особливим положенням православ'я в імперії. Закономірною розплатою за привілейований статус церкви була її зростаюча залежність від держави, втрата авторитету серед різних верств населення. Втім, невдоволення частини віруючих православною церквою у більшості випадків залишалося у латентній формі і лише якась важлива подія, що різко загострювала це невдоволення, могла привести віруючого до думки про необхідність розриву з православною церквою. Одна частина таких осіб взагалі відмовлялася від релігійного світогляду, для другої — альтернативою ставали інші релігійні об'єднання, а серед них і пізньопротестантські громади.

¹ *Римский С.В.* Российская церковь в эпоху великих реформ (Церковные реформы в России 1860–1870-х годов). — Москва, 1999. — С. 566.

² *Игнатуша О.М.* Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. — 30-ті рр. XX ст.). — Запоріжжя, 2004. — С. 50.

³ Российский государственный исторический архив (Далее — РГИА), ф. 821, оп. 133, д. 199, л. 192.

⁴ *Грекулов Е.Ф.* Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX века — начало XX в.). — Москва, 1969.

⁵ *Зырянов П.Н.* Православная церковь в борьбе с революцией 1905–1907 гг. — Москва, 1984.

⁶ *Римский С.В.* Указ соч.

⁷ *Федоров В.А.* Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700–1917. — Москва: Русская панорама, 2003.

⁸ *Надтока Г.М.* Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект. — К., 1998.

⁹ *Игнатуша О.М.* Вказ. праця.

¹⁰ *Зырянов П.Н.* Указ. соч. — С. 22.

¹¹ *Надтока Г.М.* Вказ. праця. — С. 22.

¹² Цитовано за: *Поспеловский Д.В.* Русская православная церковь в XX веке. — Москва, 1995. — С. 22.

¹³ Там же. — С. 16.

¹⁴ *Зырянов П.Н.* Указ. соч. — С. 21.

¹⁵ Всеподданейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1900 год. — Санкт-Петербург, 1903. — С. 241.

¹⁶ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. Т. 23. — Санкт-Петербург, 1903. — С. 189–190.

¹⁷ *Надтока Г.М.* Вказ. праця. — С. 46–47.

¹⁸ РГИА, ф. 796, оп. 442, д. 1956, л. 18 об.

¹⁹ *Надтока Г.М.* Вказ. праця. — С. 51–52.

²⁰ Там само. — С. 231.

²¹ *Проханов И.С.* В котле России. — Москва, 1993. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.krotov.info/history/20/1900/prohanov.htm.

²² *Поспеловский Д.В.* Указ. соч. — С. 34.

²³ *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви. У 4 т., 5 кн. Т. 3. — К., 1998. — С. 257.

²⁴ *Скворцов В.М.* О церковно-общественном и государственном значении миссионерства. — К., 1897. — С. 1; *Смирнов Н.А.* Миссионерская деятельность церкви (вторая половина XIX в. — 1917 г.) // Русское православие: веки истории. — Москва, 1989. — С. 444.

²⁵ Історія релігії в Україні / За ред. *А.М. Колодного, П.Л. Яроцького.* — К., 1999. — С. 233–234.

²⁶ *Дорошенко Д.* Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу. — Берлін, 1940. — С. 45.

²⁷ *Шип Н.А.* Церковно-православний рух в Україні (поч. XX ст.). — К., 1995. — С. 38; *Лотоцький О.* Сторінки минулого. У 3 т. Частина третя. — Варшава, 1934. — С. 223.

²⁸ История евангельско-баптистского движения в Украине: материалы и документы / Сост. С.И. Головащенко. — Одесса, 1998. — С. 70.

- ²⁹ Лотоцький О. Вказ. праця. — С. 217–218.
- ³⁰ РГИА, ф. 796, оп. 442, д. 2291, л. 18.
- ³¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442, оп. 861, спр. 259, арк. 25 зв.–26.
- ³² История евангельско-баптистского движения в Украине... — С. 69.
- ³³ Надтока Г.М. Вказ. праця. — С. 42.
- ³⁴ Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 44.
- ³⁵ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. — К., 1992. — С. 154.
- ³⁶ Державний архів Київської області, ф. 296, оп. 217, спр. 88, арк. 1–2 зв., 7–7 зв.
- ³⁷ Витте С.Ю. О современном положении православной церкви [Электронный ресурс]. — Режим доступа : www.krotov.info/acts/20/1900/1905_vitte.htm.
- ³⁸ Пругавин А.С. Раскол и сектантство в русской народной жизни. — Москва, 1905. — С. 19.
- ³⁹ Введенский А. Борьба с сектантством. — Одесса, 1914. — С. 69.
- ⁴⁰ Грекулов Е.Ф. Указ. соч. — С. 105.
- ⁴¹ Всеподданейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1899 год. — Санкт-Петербург, 1902. — С. 268.
- ⁴² Витте С.Ю. Указ. соч.
- ⁴³ Грушевський М. Вказ. праця. — С. 154.
- ⁴⁴ Державний архів Хмельницької області (Далі — Держархів Хмельницької обл.), ф. 315, оп. 1, спр. 11 246, арк. 2–6.
- ⁴⁵ РГИА, ф. 796, оп. 442, д. 1987, л. 19 об.–20.
- ⁴⁶ Там же, д. 2047, л. 44.
- ⁴⁷ Там же, л. 29 об.
- ⁴⁸ Держархів Хмельницької обл., ф. 315, оп. 1, спр. 9258, арк. 339.
- ⁴⁹ Там само, арк. 68 зв.
- ⁵⁰ Надтока Г.М. Вказ. праця. — С. 48–49.
- ⁵¹ РГИА, ф. 796, оп. 442, д. 2349, л. 51–51 об.
- ⁵² Цитовано за: Надтока Г.М. Вказ. праця. — С. 31.
- ⁵³ РГИА, ф. 796, оп. 442, д. 2721, л. 100–100 об.
- ⁵⁴ Держархів Хмельницької обл., ф. 315, оп. 1, спр. 9219, арк. 187.
- ⁵⁵ Там само, арк. 533.
- ⁵⁶ Там само, спр. 9258, арк. 45 зв.
- ⁵⁷ Там само, арк. 339–339 зв.
- ⁵⁸ Там само, спр. 9219, арк. 49 зв.
- ⁵⁹ Цитовано за: Энциклопедический словарь / Изд.: Ф.А. Брокгауз и Е.А. Ефрон. Т. 46. — Санкт-Петербург, 1898. — С. 953.
- ⁶⁰ Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 45.